

politika egyszerűen közös ügyeink rendezése. A közügyek intézésében pedig nincs helye semmiféle kizárólagosságnak: minden ötlet, nézet és elképzelés megfontolást érdemel. Igyekszünk, hogy az *EDUCATIO* ne váljék egyetlen nézet, álláspont, meggyőződés vagy ideológia szócsövévé sem. Szabad fórumot szeretnénk teremteni közös ügyeink elfogulatlan vitájára.

Azt sem titkoljuk, hogy minőségre törekszünk. Nem engedhetjük meg – bármilyen jelszóra hivatkozva sem –, hogy a közéletben eluralkodó kulturátlanság eldurvítsa vitáinkat. Ragaszkodunk a tudományos etikához, amely szerint tényekhez a fölfedezés módszereit, állításokhoz pedig szakszerű argumentációt illik fűzni.

Versenyzünk laptársainkkal. Azokkal, akik még nem újultak meg, és azokkal is, akik már kitették nevük elé az "új" jelzőt. Úgy versenyzünk azonban, hogy munkamegosztást keresünk velük. Az *EDUCATIO* a társadalom, a politika és a kultúra problémáit az oktatással összefüggésben figyeli. Szeretnénk egy-egy időszerű művelődéspolitikai témára fölhívni a figyelmet. Minél több tényt nyújtani, hogy elfogultságainkat leküzdjük velük; és minél különbözőbb véleményeket közölni, hogy ki-ki megválaszthassa, hová áll.

Beköszöntő számunk az egyházakkal és iskolákkal foglalkozik. Az *EDUCATIO* tanulmányaiból kitűnik, hogy ez a viszony kritikus szakaszba lépett. Nem legyinthetünk azzal, hogy másutt már túl vannak rajta (külföldi kollégáink szerint ez különben sem igaz). Van, aki úgy gondolja, hogy mohó egyházi férfiak vetik magukat védtelen iskolákra; mások szerint velejéig megrontott pedagógusok tartják ideológiai fogságban gyermekeinket. Az *EDUCATIO* szerint másról van szó. Nemcsak az iskolák kríziséről, hanem az egyházak válságáról is; s mindez része annak a fájdalmas átmenetnek, amely a diktatúrából reményeink szerint a demokráciába vezet.

Körkérdésünk tanulsága, hogy a vélt ellentmondások mögött fölfedezetlen egyetértés húzódik. Érdemes tehát fontolóra venni valamennyi nézetet. Akkor is, ha egyetértünk velük, akkor is, ha elhatároljuk magunkat tőlük. Európaiság nincs klasszikus hagyományok nélkül, amint, hogy nincs zsidó-keresztény kultúra nélkül sem. Mai vitáinkban sokszor megfélekedünk róla, hogy a szocializmus céljai évezredek óta együtt élnek a vallásokkal, és hogy a tudást mindig szkepszis, az ateizmust mindig hit kíséri. Így letünk európaiak, így vagyunk emberek.

Az *EDUCATIO* szerkesztői köszöntik az olvasót!

ISKOLA ÉS EGYHÁZ

EGYHÁZ ÉS DEMOKRÁCIA

EGY 1990-ES STATISZTIKA SZERINT a lakosság 49 százaléka római, 5 százaléka görög katolikus. A további felekezetek így oszlanak meg: református 19, evangélikus 5, izraelita 1, egyéb 21 százalék. Nem mindenki tudja, hogy az "egyéb" 33 bejegyzett vallásfelekezetet takar Magyarországon, történeti és majdnem történeti egyházaktól ismert és kevésbé ismert neoprotestáns egyházakon keresztül újabb szervezésűekig és a legkülönbözőbb vallási gyülekezetekig. Természetesen a nem keresztény felekezetek is ide tartoznak. 1992-ben Magyarországon összesen 38 bejegyzett egyház működött. A katolikus többség még mindig nyilvánvaló, de már nem túlnyomó.

Mielőtt azonban ezekből az adatokból bármilyen következtetést vonnánk le, tegyük melléje újabb közvéleménykutatások ide vágó eredményeit. Ezek szerint a kérdezettek mintegy 50–60 százaléka vallja magát többé vagy kevésbé vallásosnak; körülbelül 15–20 százalék pedig gyakorló egyháztagnak. Nyilvánvaló, hogy a felekezeti megoszlás és a vallásos magatartás statisztikája nem egyezik egymással. Honnan az eltérés? Ezzel a kérdéssel máris benne vagyunk napjaink vitáinak közepében. A válasz az egyházak alapvetően megváltozott társadalmi helyzetében rejlik.

Ezt a helyzetet röviden úgy jellemezhetnénk, hogy az egyházak megszállták az államosítás nyűgétől, amelyet a Rákosi-kor, később pedig a Kádár-rendszer rakott rájuk. A társadalom azonban, amelybe – jelképesen szólva – visszatértek, gyökeresen más, mint amelyből az 1940-es és 1950-es évek fordulóján kirekesztették őket. Kevesen vallják be az alapvető társadalmi változást, és még ha bevallják, akkor sincsenek igazán fölkészülve az alkalmazkodásra. Az egymással feleselő statisztikák csupán halvány visszfényei ennek.

Ebben a tanulmányban ezt a megváltozott társadalmi helyzetet vázolom föl. De nem csupán az egyházak helyzetét, ami különben is jelentős mértékben belügy. Hanem az egyházakkal kapcsolatban megváltozott társadalmi magatartást, amely legalább annyira közügy, mint egyházi belügy. E probléma mellett azok sem mehetnek el közönyösen, akik sem nem egyháztagok, sem nem vallásosak. Sokkal többről van ugyanis szó, mint néhány fanatikus nyugtalankodásáról és egy-két szánandó szülő vagy pedagógus múltba fordulásáról. S nem is

csupán az iskolák átadása és átvétele körüli, sokszor ízléstelen huzavonáról. Az egyházak és a társadalom megváltozott viszonya Közép- és Kelet-Európa szerte az átalakulás egyik próbakövévé vált.

Az egyházak államosítása

A világháború előtti politikai irodalomban jellemző szokás volt a vallási szempontból liberális államot dicsérni. A kulcskifejezés a *vallásszabadság* volt. A kor irodalma ezen rendszerint azt értette, hogy az állam egynél több felekezetet is hivatalosnak ismer el. Vagyis engedélyezi, alkalmasint pedig állami erőforrásokból támogatja is a nyilvános vallásgyakorlatot. Mindez arra a történeti fejlődésre tekintett vissza, amelynek során a Habsburg-abszolutizmussal államegyházi viszonyban álló római katolikus egyház státusát lépésről-lépésre más, elsősorban "történeti protestáns" egyházak is elnyerték. (Kedvelt hivatkozásuk az 1568-i tordai országgyűlés határozata volt, amely a katolikus mellett az evangélikus, a református és az unitárius felekezetet is bevettnek ismerte el.)

Az 1945 utáni politikai irodalom kulcskifejezése ezzel szemben az *államosítás* lett. A korabeli politikai irodalom egyház és állam szétválasztását méltatta, és polgári előzményekre hivatkozott. Részben joggal, részben jogtalanul. Európa számos országában ugyanis már régebben szétválasztották az egyházat az államtól, másutt viszont ez mind a mai napig nem történt meg. Így egyházak és államok együttélésének változatos formái jöttek létre, amelyeket – az egyszerűség kedvéért – négy modellben mutathatunk be. Emlékeztetek azonban arra a történeti körülményre, hogy nem az egyházat (bármelyiket) kellett elválasztani az államtól (bármelyiktől), hanem fordítva: az államot kellett leválasztani az egyháztól. Európa nyugati felében ugyanis a római, keleti felében pedig a bizánci egyház vált államalkotó erővé a Római Birodalom összeomlása után.

Egyház és állam együttélésének első mintája, az államegyház (nemzeti egyház, népegyház) napjainkban is létezik néhány északi országban, és teoretikusan Angliában is. Látható jelei ennek például olyan közszolgálati funkciók megtartása és gyakorlása, amelyek eredetileg egyháziak voltak, később azonban a modern államszervezetekben átvette őket az állam (pl. anyakönyvezés). Az államegyház mint együttélési forma az állam és az egyház között nem kötődik felekezethez. Az idézett északi példákban az evangélikus egyházak töltenek be államegyházi szerepet; Anglia esetében az anglikán egyház, amely szintén protestáns ugyan, de felekezeti jellegét közelebbről meghatározni már nehezebb. Itt tehát sokkal inkább történeti, semmint hitvallási, teológiai fejleményről van szó.

Állam és egyház együttélésének másik mintáját inkább Európa déli államiban tanulmányozhatjuk. Spanyolországban, Franciaországban vagy Olaszországban a katolikus (római) egyháztól az államot a 20. század folyamán törvényesen is leválasztották. Tegyük hozzá a történeti hűség kedvéért, hogy ez az olasz fasiszmus vagy a spanyol francoizmus idején ment végbe, az államok erőszakos újrászervezése és szélsőséges központosítása keretében, egy világi és nacionalista államszervezet megeremtése érdekében. Az 1940-es évek végének hivatkozásai

egyház és állam szétválasztására a polgári demokrácia jegyében, voltaképp csak Franciaországra érvényesek.

A harmadik minta, amelyre sűrűn szokás hivatkozni, nem európai, hanem amerikai. Az Egyesült Államokban az alkotmány eleve elválasztotta az egyházakat az államoktól, amikor nemcsak a vallásszabadságot garantálta, hanem egyben tiltott minden, vallási közösségnek nyújtandó állami támogatást. A negyedik minta azonban, amelyre korábban sem volt szokás hivatkozni, és máig is ritkán emlegetjük: az orosz modell, amelyben a monarchia mintegy államosította az egyházat. Ez sem más, mint az államegyház, csupán megőrizte az eredeti formát, amikor az egyház politikai szerepet játszott, a monarchia pedig nem volt alkotmányos. Az államosítás ilyen körülmények között bürokratikus, helyenként brutális formákat öltött.

1940–50 fordulóján a szovjet blokk országában a politikai vezetés mindezt ezt a mintát vette alapul, hogy megtörje az egyházak ellenállását a hatalomátvétellel szemben, és megeremtse a maga totális diktatúráját. Hangsúlyozom tehát, hogy korántsem az ment végbe, amiről akkoriban annyi szó esett: állam és egyház szétválasztása. Épp ellenkezőleg: az egyházakat államosították éppúgy, mint ahogy az ipart, vagy – bár eltérő formákban – a mezőgazdaságot, a közigazgatást, az oktatásügyet, az egész kulturális életet. És az államosítás ez esetben is ugyanazt jelentette: az egyetlen politikai párt mindenre kiterjedő diktatúrájának megszervezését az igazgatás különféle eszközeivel.

Ez a helyzet az elmúlt négy évtizedben súlyosan deformálta az egyházakat Magyarországon. Az államosítás először is megfosztotta őket független létalapjaiktól. A korabeli politikai irodalom az egyházi nagybirtokok fölosztásáról írt, ez azonban természetesen azzal járt együtt, hogy a vagyonaiktól megfosztott egyházaknak egyik napról a másikra önfenntartóvá kellett volna válniuk. Mindkét fél tudatában volt annak, hogy ez képtelenség. Ehelyett addig soha nem tapasztalt anyagi kiszolgáltatottság és pénzügyi függőség alakult ki. Az egyházak anyagilag teljesen az állam járszalagjára kerültek. (A korabeli politikai irodalom, különösen 1956 után, néha utalt is erre, állami gondoskodásnak nevezve ezt a pénzügyi kiszolgáltatottságot.)

Az anyagi járszalag és a szigorú bürokratikus ellenőrzés kifejlesztette, illetve megerősítette az egyházak hierarchikus szervezetét, és fokozatosan kiiktatta a demokratikus egyházkormányzási formákat onnan is, ahol eredetileg meglettek volna. Az egyszemélyi felelős vezető szüntelen keresése olyan egyházvezetői hatalmakat hozott létre, amelyek vagy nem léteztek, vagy jóval kevésbé voltak koncentráltak. A legfontosabb fejlemény azonban mindenképpen az volt, hogy a bürokratizmus szigorúvá tette egyháziak és világiak elkülönülését, és az adott keretek között kizárólag egyházi alkalmazásban lévő, később pedig mindinkább papi, lelkeszi személyek tevékenységét engedélyezte. Ez olyan papi hierarchia kialakulását eredményezte, amelyet nem hogy a protestáns egyházak, hanem még a katolikus egyház sem ismert korábban.

Az államosítás visszaszorította továbbá az egyházakat templomaik falai közé. Korábbi államegyházi státusukban az egyházak kiterjedt társadalmi tevékenységet végeztek, mind az oktatás, mind a kultúra, mind az egészségügy, mind a népiélet terén. A gazdagabb egyházak – elsősorban római katolikus egyházfejedelmek – mecénatúrájának kézzel fogható nyomai Magyarországon ma is

nyilvánvalóak. Kevésbé köztudott, hogy számos, egyházi tulajdonban levő iskola és kórház tette teljessé a közoktatást vagy a közegészségügyet. Bár fönntartásukat évszázadok óta segélyek tették lehetővé, egyházszervezettől függően a helybeli lakosság vagy magasabb egyházi fórumok maguk is jelentősen támogatták őket. Mindennek terhe az államosítás után természetesen az állami költségvetésre hárult. Elemzésünk szempontjából ennél is fontosabb, hogy az államosítás tudatosan elvágta és elsorvasztotta azokat a kapcsolatokat, amelyek az egyházakat a társadalommal korábban összekötötték.

Az ideológiai indoktrináció, amely a diktatúra kiépülését, illetve a későbbi totális állam fönntartását kísérte, az elmúlt évtizedek alatt a lehetséges minimumra csökkentette az egyházak kulturális jelenlétét a magyar társadalomban. Az ideológiai indoktrináció ún. adminisztratív eszközökkel is társulhatott. Mindez egy olyan korban ment végbe, amikor a tömegtájékoztatás robbanásszerű változáson ment keresztül nálunk is. Az egyházak kulturális jelenlétének számos hagyományos formája alakult ki a hitoktatástól az iskolák fönntartásán keresztül a templomi szolgálatokig. Természetes, hogy ezek mind a Rákosi-korszakban, mind a Kádár-rendszerben szorosabb vagy lazább ellenőrzés alatt álltak. Ebben azonban tulajdonképp még semmi új nem lett volna, hiszen ez történetileg is ismert volt az abszolutizmus megnyilvánulásából. Az új médiumokhoz azonban az egyházak már egyértelműen csak az állam révén juthattak hozzá, ami megakadályozta, hogy valódi sajtó- és rádióhasználatot és médiumokkal kapcsolatos gyakorlatot alakíthassanak ki. Az ideológiai harc legveszedelmesebb terepe azonban az észrevétlen ideológiai indoktrináció volt, amely természetesen az egyházakon belül is megindult. Ez utóbbi pedig az 1989/90-es fordulat után morálisan is megroppantotta az egyházakat.

Bár az elmúlt négy évtized az egyházi egyet-nem-értés, helytállás és ellenállás tiszteletre méltó példáit mutatta föl (amiről szívesen szólnék), egyúttal tömeges kontraszelekciót is eredményezett (amiről viszont nem szívesen beszélünk). Az elzártság, a társadalom fő mozgásaiból való kiszorítottság, az indoktrináció, az anyagi kiszolgáltatottság törvényszerűen kitermelte az ismert és nem kívánatos magatartásokat (opportunizmus, konformizmus, túlzott lojalitás, szűklátókörűség, fundamentalizmus). A legveszedelmesebb az az önértelmezés volt, amellyel egy-egy morálisan kérdéses lépésnél az egyház képviselői igyekeztek megnyugtani magukat. Az elv, természetesen, így szólt: előbbre való megtartani az egyházat minden áron, mint kihívni a rendszer haragját.

A folyamat végére érve elmondhatjuk, hogy az egyházak is adaptálódtak a politikai rendszerhez, de olyan áldozatok árán, amely társadalmi létjogosultságukat egyértelműen megkérdőjelezte. Azért, hogy túléljenek, fokozatosan elvesztették legitimitásukat. Agresszívan, haraggal, nemegyszer belsőleg is meghasonlottan léptek egy új korszakba, amely újabb adaptálódást kíván meg tőlük.

Kik "az egyház"?

Az egyházak ma mindeneke előtt önmaguk legitimitását akarják újra teremteni, vagy hogy egyszerűbben szóljunk, helyüket keresik a társadalomban. Ennek

számos útja-módja van az egyházi szolgálat megújításától a társadalmi tevékenységek újraszervezésén át a kulturális, sőt politikai jelenlét hangsúlyozásáig és a vagyoni függetlenségre törekvésig. Minden ilyen aktivitás visszatérő kérdése azonban, hogyan tud megjelenni a közvélemény előtt, egyúttal pedig miként értelmezi önmagát egy egyház.

Az ún. "hivatalos egyházakat" – amelyek megkötötték a maguk kompromisszumát – a rendszer legitimálta. A hivatalosnak el nem ismert, esetleg üldözött szervezetek és mozgalmak pedig – egyházakon belül és azokon kívül – megtalálták legitimitásukat a közvélemény rokonszenvében. Mindig is kérdés maradt azonban, hogy kiket illet a hivatalos állami és a nem hivatalos társadalmi legitimitás. Vagyis: kik alkotják az egyházat? A papok? Ez nem volt releváns válasz, mert a legtöbb protestáns felekezet elvileg, a neoprotestáns szervezetek és mozgalmak pedig gyakorlatilag is az ún. egyetemes papság elvét vallják (tehát, hogy bárki végezhet istentiszteleti szolgálatot). Bárki – de ki? Aki a gyülekezet tagja? De ki a tagja valóban, és ki lehet tagja egyáltalán? Ezekre a kérdésekre azért nem lehet egyértelműen válaszolni, mert az egyházak eltérően határozzák meg a tagságukat. Sőt tagságuk meghatározása önmeghatározásuk része, és mint ilyen, központi magva mind az egyházi tanításnak, mind pedig a társadalmi legitimitásnak.

A korábbi rendszer azt sugallta, hogy az egyház lényegében a papokból áll. Ez a szemlélet eredetileg az ortodox egyházban formálódott ki, és az orosz bürokrácia átvette. Ez a szemlélet illet leginkább egy etatista bürokrácia logikájába, ezért nálunk is ebben az értelemben alkalmazták az egyházügyi hivatalnokok (akárcsak "az egyház" kifejezést, mintha nem lettek volna különféle egyházaink). A szemlélet, hogy a papok egyenlők az egyházzal, vagy legalábbis ők képviselik hitelesen, napjaink vitáiban is, a médiában is unos-untalan kísért. És tulajdonképpen nem áll messze egyes lelkészek, sőt egyháztagok önmeghatározásától sem.

Ez a vélekedés annyira elterjedt, hogy az egyházak hiteles képviseletét számos fórumon hivatásbeliektől, diplomás lelkészeketől, fölszentelt papoktól várják. Az 1989/90-es fordulat eddig nem tapasztalt méretekben tágitotta ki az egyházak mozgáslehetőségeit és közéleti szerepvállalását. Elgondolkodtató azonban, hogy ez túlnyomóan papok, lelkészek közéleti szerepvállalását jelenti. Az egyház korábbi államosítása mindeneke előtt az ő háttérbe szorulásukat hozta magával, 1989/90 fordulójára azonban mintha éppen az ő előtérbe lépésüket jelentené. Ez nemegyszer válságot okoz egyházon belül is, például olyan lelkészek esetében, akik országgyűlési mandátumot nyertek. De fölvet egy sereg további kérdést, amely nemcsak megoldatlan, hanem végiggondolatlan is. Így az ilyen személyek alkalmaztatásának szabályozását, jövedelmi forrásait és adózását. Fölveti másfelől a papok, lelkészek választásának és választhatóságának, politikai szerepvállalásának, általában pedig állampolgári és emberi jogainak garantálását vagy korlátozhatóságát.

Az, hogy az egyház a papokból állna, nem felel ugyan meg egyetlen (keresztény) egyház tanításának sem, de jól megmagyarázható egy, a világi hívektől fokozatosan függetlenedett papi hierarchia kialakulásával. A jellegzetes válasz szerint ugyanis az egyház a tagjaival együtt tesz ki egyetlen, oszthatatlan egészet; a keresettséggel pedig már gyermekkorunkban az egyház tagjává válunk.

Így aki meg van kereszteleve, az igényt tarthat és igényt is kell tartania egyházi szolgálatokra. Egyesek hajlamosak tovább tágítani a kört, és virtuálisan kereszténynek tekinteni mindenkit, akinek az elődei keresztények voltak. (Az egyházatyák hajlottak arra is, hogy az antikvitás nagyjainak "fölmentést" adjanak a kereszttség alól. Van egyház, amely visszamenőleg is egyháztagnak tekinti azt, akinek az utódai valamikor beléptek az egyházba.)

Ez az egyházi meghatározás logikusan tágítható egészen a népegyházig (nemzeti egyház), sőt tovább: egy országokat és nemzeteket túllépő internacionális szervezethez (a katolikus szó eredeti jelentése). Így értelmezve az egyházat, természetes, hogy potenciálisan mindenki beletartozik. Az egyházi személyek dolga, hogy szolgálatot végezzenek, méghozzá föltétel nélkül. A gondolat nem zárja ki, de semmiképp sem szabja föltételül az ellenszolgáltatást. Következésképpen az ilyen szolgálat nem lehetséges anélkül, hogy az egyház külső támogatásból – azaz nem szolgálatának egyfajta "adásvételéből" – tartsa fenn magát. Az elmondottak logikusan vezetnek külső források bevonásáig, állami támogatás megszerzéséig, vagyongyűjtésig és az ezzel kapcsolatos gazdasági tevékenységeikig.

Más értelmezés szerint az egyház a kiválasztottak serege; kicsiny csapat, amely érdemessé vált Isten országára. Ez a kirekesztő szemlélet szigorú belépési föltételeket szab, amelyek közül számunkra fontos, hogy mindenkinek konkrét közösségbe (gyülekezetbe) kell tartoznia. Itt a gyülekezethez tartozás a *differentia specifica*, amelynek keretei között lehet és kell vallásunkat gyakorolnunk. Egyes esetekben (judaizmus) beleszületünk ugyan vallásunkba, mert vallásunk nemzetiségünkkel együtt örökölheto, amelybe szintén beleszületünk (bár tisztázatlan, hogyan léphetünk ki belőle). A hangsúly egy egyetemes egyházzal mindeképp az individuum és közösségének viszonyára tevődik át, akkor is, ha ez a viszony aktuálisan nem több, mint az egyházi hozzájárulás, tized, tehát valamilyen jelképes vagy valóságos fönn tartói hozzájárulás befizetése.

Ez a fölfogás jellegzetesen tükrözi azokat a körülményeket, amelyek között egyes protestáns mozgalmak megindultak és egyházakká alakultak. Az efajta egyházfölfogás aránylag egyszerűen von maga után piacconform támogatásokat, illetve demokratikus politikai szerepvállalásokat. Ami a piacconform támogatást illeti, eléggé természetes, ha normatív támogatásban részesítik az egyházat, például ún. fejkvóta szerint. Hiszen meghatározott körű tagság esetén ez aránylag könnyen számítható (ami sehogyan sem illeszkedik egy egyetemes egyházi önmeghatározáshoz). A logikába azonban az önfenn tartás és a nem profit szervezetként való meghatározás is jól belefér. Sőt azt is mondhatjuk, hogy ez utóbbi, piacconform szervezeti támogatások éppen az egykori angolszász protestáns egyházak tapasztalataiból nőttek ki. Állam és egyház szétválásának ez esetben egyszerűen az az üzenete, hogy az egymás mellett alakult gyülekezeti egyházak közül egyik se kerülhessen előnybe az állami támogatás által.

Hasonlóképp egyszerűbb a demokratikus politikai kultúrához való illeszkedésük, hiszen e gyülekezetekre épülő egyházi fölfogásban a gyülekezetek maguk alkotják a sokat emlegetett civil társadalmak hálózatát. Ebben az esetben természetes azonban, hogy a közéleti fórumon, különösen is a helyi politika küzdő arénájában az egyházak nemcsak választott (kinevezett, fölszentelt) tisztségviselők, hanem egész tagságuk révén vesznek részt.

Az egyház e két eltérő fölfogása tehát valójában eltérő finanszírozást, közéleti bekapcsolódást, törvényi szabályozást, röviden: társadalmi adaptálódást fejez ki. Napjaink vitáiban azonban keverednek az elgondolások is, a gyakorlat is. Még keservesebb, ha mindez politikai, még inkább ideológiai törésvonal mentén kezd rendeződni, mondván, hogy egy konzervatív keresztény társadalomhoz inkább az előbbi, egy dinamikusan demokratizálódó társadalomhoz viszont az utóbbi fölfogás áll közel. A két fölfogásból eltérő legitimitási hiányok, jellegzetes öndefiníciós törekvések és különböző politikák következnek.

Vallásosak és szimpatizánsok

A bevezetőben idézett statisztikák szerint az egyházak adaptálódását közömbös jóindulat kíséri. Hogy mekkora lehet a jóindulat és milyen mérvű a közömböség, azt nehéz elméletileg meghatározni. Könnyebb figyelemmel kísérni az egyes egyházi akciók visszhangját. Valószínűleg nem tévedünk azonban, ha azt mondjuk, hogy a szimpatizánsokkal együtt az egyházak tagsága szerény többséget, nélkülük viszont törpe kisebbséget alkot ma Magyarországon. Úgy is fogalmazhatunk azonban, hogy a mintegy 15–20 százalékot kitevő egyháziasak és a 40–50 százalékban közömbösök közé a magukat vallásosoknak, de nem egyháziasoknak nevezők 30–40 százaléka ékelődik. Ez az a 30–40 százalék, amely az egyes akcióktól függően közeledik az egyházakhoz, vagy inkább távolodik tőlük.

Napjaink nyilvános vitáiban az egyházak az elfordulókkal és az ellenségekkel szembesülnek. A szimpatizánsokról kevesebbet tudunk és hallunk. Már csak azért is, mert nehéz meghatározni, hogy ki tartozik ide. A meghatározás egyik nehézsége – ami elvezet az egyházakkal való viszonyig –, hogy ki, miért nevezi magát vallásosnak. Bárhogyan határozzuk is meg a "vallásos" magatartást, valószínűleg nem sok köze lesz azokhoz a definíciókhoz, amelyeket a szakirodalom a vallásosságról adni szokott. A legegyszerűbb persze az volna, ha – mint a köznap beszédben és az amerikai szakirodalomban – vallásosnak azt tartanánk, aki tagja valamely egyháznak vagy vallásos mozgalomnak. Mi azonban eleve különbséget tettünk az egyházak tagjai és szimpatizánsai között, ez utóbbiak közé sorolva azokat, akik nem tagok.

Tekinthetjük vallásosoknak azokat, akik csak néha veszik igénybe valamely egyház szolgálatát (például keresztelező, esküvő, temetés), de ekkor persze már fölmerül a kérdés, hogy nem potenciális egyháztagokról van-e szó. Mondhatjuk, hogy vallásosak azok, akik vallásos világnézetet vallanak (például hisznek Isten létezésében); amivel az egész kérdést ideológiai síkra csúsztattuk át. Végül, ha igényesek vagyunk, alkalmazhatunk tudományos definíciókat a vallásosságról (például a föltétlen függés érzete); ennyire személyes kritériumok mentén azonban ma nem tudnánk társadalmi csoportot körülírni. Minden jel szerint az a legegyszerűbb, ha vallásosoknak azokat tekintjük, akik vallásosnak tartják magukat. Így persze ugyanoda érkeztünk, ahonnan elindultunk: kik ők?

Az egyik válasz erre a kérdésre az, hogy a hagyomány őrzői. Vonatkozó kutatások itthon és külföldön sokszorosan bizonyították, hogy a vallásosnak

nevezett tudás, magatartási minták és értékrend tradicionális kultúrákkal épülnek össze. Egyszerűbben szólva ez azt jelenti, hogy a magukat vallásosnak nevezők a családból, szűkebb vagy tágabb társadalmi környezetükből, gyermekkorukból hozzák magukkal a vallási szertartások, az istentiszteleti alkalmak, az egyházi szolgálatok iránti vonzalmat. Nem csoda ezek után, ha az így értelmezett vallásosakat a lemaradó földrajzi régiókban, nem városiasodó településeken, alacsonyabb foglalkozási kategóriákban (betanított és segédmunkás) találjuk meg. Többségükben idősebbek, gyakrabban nők, főként pedig iskolázatlanabbak, mint azok, akik nem vallásosak. S hogy mégsem teljesen így van, az abból következhet, hogy az egyházi hagyományok a magyar kultúra egészébe beépültek, nemcsak az ún. "alacsony kultúrába" (egyházművészet, népművészet). A vallásosság mint kultúra tekinthető ugyan konzervatívnak, de értéktelenebbnek nem.

A korábban megszokott válasz szerint a vallásosság világnézeti választást jelent. Aki vallásosnak vallja magát, az idealista világnézetet fogad el, akár tudja ezt, akár nem. Ezért a vallásosak idealisták (s mint ilyenek, tudományosan fölvilágosulatlanok). Az, hogy mindenkinek világnézete van – mi több, ez rá társadalmilag is jellemző, sőt egyenesen meghatározó –, tipikusan aszociális értelmezése az embernek, és jellemző volt a korra, amely ilyesmit kitermelt. Más formákban azonban mai gondolkodásunktól sem éppen idegen. Enyhébb változatban vallásosaknak szokták tekinteni végül azokat, akik világnézeti elkötelezettek, szembeállítva őket azokkal, akik nem kívánják magukat egyetlen világnézettel sem mindenben azonosítani.

Közeleti emberek is, kutatók is hajlamosak rá, hogy vallásosaknak tekintsék azokat, akik egyfajta morált követnek, sőt, hogy ezt a morált a vallásosságból származtassák, vagy éppen azonosítsák a vallásossággal. Ilyen értelemben a vallásosak tábora etikai értelemben volna meghatározható (például nem bűnözők, tisztességes családi életet él stb.). Napjaink vitáiban szinte természetes, hogy nekik vallásos erkölcsant lehetne oktatni. E meghatározások szerint az egyházak olyan társadalmi környezetben küzdenek a maguk adaptációs problémáival, amely többségében ma is idealista, és a hagyományos erkölcs híve. Ahhoz, hogy újjáéledjenek a kapcsolatok a társadalom és az egyházak között, az egyháznak egyfajta világnézeti prédikátor és erkölcsi tanító szerepében kellene föllépniük. Ez az az elgondolás, amely az egyházaktól morális példamutatót kíván és etikai tartást remél.

Az ideológiai színezetű meghatározások nincsenek távol a politikai meghatározásoktól. Föltételezhető, hogy a vallásosak egy része politikai lojalitásból is rokonszenvezik az egyházakkal, bár nem tagja egyiknek sem. Különösen mert korábbi közvélemény-kutatások szerint sokkal kevesebben voltak a szimpatizánso, és arányuk csupán 1989/90 óta emelkedett meg. Ezt a politikai lojalitást nem föltétlenül kell direkt pártlojalitásként értelmezni (nem is köthető egyetlen politikai párthoz). Valószínűbb, hogy része annak az általános változásnak, amely az emberek politikai orientációjában az elmúlt években végbement. Akár így van, akár nem, a mai politikai viták eleve föltételezik, hogy a magukat vallásosnak mondók bizonyos politikai irányzatokkal szimpatizálnak, másokat viszont elutasítanak. Ez a kísértés az egyházakat is elfogja, amikor a keresztény

ember politikai felelősségvállalásáról – általánosabban fogalmazva: felelősségéről a világban – vitatkoznak.

A "maguk módján hívők" csoportjai közt minden korban megjelennek a létbizonytalansággal küszködők. Közülük az idősek, magányosok és betegek csoportja megszokott és kivehető. Egyházi tisztségviselők azt is tudják, hogy a munkanélküliség növekedésével és a szociális háló hiánya miatt egyre gyakrabban jelennek meg náluk szegények, hajléktalanok és kéregetők. A hirtelen megnyílt határokon menekülő tömegek is az egyházakat keresték Magyarországon. E csoport léte kétségtelen, és jelentős oka annak, hogy az egyházak legitimitásukat az ún. szeretetszolgálatban keresik.

Valószínű, hogy a magukat vallásosnak, bár nem egyháztagnak vallók közt a felsoroltak mind megtalálhatók. Együttesen alkotják azt a társadalmi közeget, amelyhez az egyházak adaptálódhatnak, és amely minden valószínűség szerint visszaadhatja nekik legitimitásukat. Ehhez képest a "kulturharc", amely nemrég föléledt nálunk, valószínűleg csupán egyik lehetséges terepe a társadalmi szerepvállalásnak. Az iskolák visszaszerzése és új iskolák nyitása a szimpatizánsoknak csupán egy szegmensét érinti, és bizonyára nem a legnépesebbet.

Egyházpolitikai kérdés azonban, hogy a legitimitást kiktől kell megkapniuk (visszakapniuk) az egyháznak; mert a szimpatizánsok táborában politikailag erősebb és gyöngébb csoportok egyaránt vannak. Iskolapolitikával egy szűkebb, de föltehetőleg politikailag jobban pozicionált csoportot céloznak meg az egyházak; és nem is mindegyik egyház. Adaptálódásuknak és legitimálódásuknak további, szélesebb terei vannak, amelyen a különböző vallási mozgalmak eltérő módon állhatnak helyt (hitélet, szeretetszolgálat, kulturális tevékenység) aszerint, hogy tagságuk és tisztségviselőik kikből tevődnek össze.

Közömbösök és elfordulók

Az egyházak akkor is kisebbségben vannak, ha a 15–20 százaléknyi gyakorló egyháztagot a 40–50 százaléknyi érdektelennel vetjük össze. De az egyházak valódi kisebbségi helyzete akkor válik igazán világossá, ha a "maguk módján hívőket" is e második csoportba soroljuk. Alighanem ez a realitás ma Magyarországon. Gyakori kérdés – még ha nem mindig fogalmazódik is meg nyíltan –, hogy miért kellene ennek a túlnyomó többségnek egy kisebbség legitimitásával és alkalmazkodási gondjaival foglalkoznia.

A kérdés azonban rosszul van föltéve. Nem egy túlnyomó többség és egy törpe kisebbség áll ugyanis szemben egymással, hanem olyan állampolgárok, akik tagjai vallásos szervezeteknek, és olyanok, akik nem tagok. Az egybevetés, amely szerint hívőkre és nem hívőkre lehet osztani a társadalmat, azt a fölfogást visszhangozza, hogy a társadalom potenciálisan keresztény, még ha aktuálisan nem is az. A kérdés tehát nem az, hogy társadalmi probléma-e "a vallás", hanem, hogy közügyet jelentenek-e társadalmunk vallásos szervezetei. Véleményem szerint igen – mégpedig lényegében két ok miatt.

Az egyházak fontos kulturális örökség hordozói. Függetlenül attól, hogy vallási szervezethez tartozunk, vagy csak szimpatizálunk vele, esetleg egyenesen

elutasítjuk, ebben a kulturális örökségben mindnyájan osztozunk. Arról az örökségről van szó, amely az európai műveltséget megalapozta, s amelyet egyfelől zsidó-keresztény, másfelől az antik (görög-római) hagyományok táplálnak. Ha kultúrát mondunk, rendszerint irodalmat és művészetet értünk rajta, de nemcsak azt. A kultúra eleme az épített környezet, amely körülvesz, amint-hogy kultúránkhoz tartoznak viselkedésünk mintái, értékeink rendszere is. Aligha vitás, hogy mindezek Európában gyökereznek. Nem művelt – legalábbis európai módon nem az –, aki nem ismeri és nem osztozik ebben.

Ez persze nem jelenti azt, hogy aki nem keresztény – nem hívő zsidó, nem európai muszlim –, az nem művelt. Köztudott, ha manapság hajlamosak vagyunk is elfelejteni, hogy nemcsak a protestantizmus fakadt a középkori kereszténységből, hanem a humanizmus, a főlvilágosodás, a nacionalizmus és a szocializmus is. A zsidóság-kereszténység az a kulturális paradigma, amelynek elemeiből a legkülönbözőbb ideológiák, nemzeti, népi, osztály- és réteggkulturák, kulturális konfigurációk épültek és épülnek.

Az elmúlt évtizedekben a hivatalos ideológia e gazdag kulturális paradigma egyes részleteit valósággal kiiktatta a társadalmi műveltségéből. Aki nem tud megfelelőképp egy templomban viselkedni, nem ismeri a temetési szertartásokat, természettudományos magyarázkodásokba bocsátkozik antik mondákról és bibliai történetekről, világnézeti oktatással helyettesít vallási elkötelezettséget, az nem sokat értett meg Európából. Mindez különösen égető kulturális, politikai, sőt diplomáciai kérdéssé válik manapság, amikor tudomásul kell vennünk, hogy az egyházak szerte Európában – így vagy úgy – közügyet jelentenek.

Legalább ennyire fontos az a szerep, amelyet az egyházak a társadalom újjáélesztésében betöltenek. Egyes politikai körökben divatos ezt úgy érteni, hogy az egyházak tisztességes embereket nevelnek gyerekeinkből, mert megtanítyák őket a hit és az erkölcs értékeire. Más politikai körökben emiatt attól félnek, hogy a marxista világnézeti nevelést egyházi indoktrináció követi. Közben mindkét fél államosított egyházra gondol. Holott a modern egyházak ereje közösségeikben, gyülekezeteikben rejlik.

A magángazdaság és a politikai pluralizmus fölszámolásával lényegében csak a vallási gyülekezetek maradtak a társadalom szélesebb körei előtt nyitva úgy, hogy nem álltak a hivatalos ideológia szolgálatában. Ezért, nem pedig ideológiai okokból jelentősek a vallási gyülekezetek a társadalom újjáépítésében. A helyi társadalmak olyan kereteit jelentik, amelyekben megindul az önszerveződés.

* * * *

Az egyházak modernizálódása minden demokratikus társadalomban közügy. De a közömbösöknek és az elfordulóknak ez csak úgy válik nyilvánvalóvá, ha a vallási szervezetek példát tudnak mutatni az európaiságra; gyülekezeteik és szolgálataik pedig a helyi társadalom gondjait – itt és most – enyhítik.

KOZMA TAMÁS

VALLÁS ÉS ISKOLA

A KI A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓBÓL tájékozódik a magyar társadalomról, azt hiheti, hogy átmeneti korunk egyik legégetőbb problémája az egyházak megjelenése a közéletben és a közintézményekben – nem utolsósorban az iskolában. A társadalom nem így gondolkodik. De biztos-e, hogy a közvélemény illetékesebb, mint az újságírók? (S mielőtt valaki ezt a kérdést gonoszul pártosnak minősíti, hadd tegyük hozzá a párját! Kinek a véleményéhez kell igazítani az oktatáspolitikát, a – nem ritkán hallgató – többséghez, vagy a szakértőkéhez?) Válaszra itt, egy tanulmány bevezetésében természetesen nem vállalkozunk. De akár kiindulópontnak is tekinthetjük, hogy az iskolaügyben a kulturális rendszerváltás megannyi kérdésével szembetalálkozunk. Bennük elvek és szokások keverednek és ütköznek egyéni és csoportérdekekkel. Nyilvánvaló mind az egyházak, mind a pedagógustársadalom, mind a tömegkommunikáció érdekeltége (ami persze legkevésbé sem zárja ki, hogy ezeken belül is többféle álláspont versenyez egymással).

Valóságidegen s nagyképű dolog lenne azt állítani, hogy kezünkben van a "külső megfigyelő" pártatlan megoldási javaslata. (Lehet-e bármelyikünk "külső" és csak "megfigyelő"? S ha valaki mégis a partvonalon túlról beszél bele, van-e súlya szavának a gyorsan pergő döntésekben?) Egy dologra ellenben kísérletet tehetünk. Megpróbálhatjuk számbavenni az egymással ütköző erőket és nézeteket. Talán így jobban megértjük a miénktől eltérő érveket és törekvéseket. Talán így áttekinthetőbbé válik az ellentétek dzsungelé. S talán ezáltal a konfliktus politikai kezelése is – mindkét, mindegyik oldal, vagy egyszerűen a társadalom számára – egyszerűbbé válik.

Mielőtt a vallás és az oktatásügy konkrétabb kérdéseivel szembenéznünk, tisztázni kell a társadalmi önrendelkezés alapproblémáit és a velük kapcsolatos álláspontokat. 1. Kié a gyermek? Ki jogosult nevelését meghatározni? 2. Van-e világnézetiileg semleges oktatás? 3. Mennyire semleges az iskola? S milyennek hiszik az emberek, a szülők az iskolát? 4. Társadalmunk növekvő pluralizmusa (a kulturális-világnézeti sokféleség és a lelkiismereti szabadság normája) milyen követelményeket támaszt az oktatási rendszerrel szemben? Az általánosabb elvi alapok (és nézetkülönbségek) tudatosítása megkönnyíti a napi viták két témakörének körüljárását. 5. Ki, hol, kinek, mi módon beszéljen vallásról, vagy éppen hitről? 6. Kellenek-e vallásos, felekezeti, egyházi iskolák, s ha igen, akkor milyen kötelezettségek terhelik ezen intézményeket a társadalommal és az állammal szemben, s velük szemben milyen kötelezettségei vannak a társadalomnak és az államnak? Az utóbbi két kérdés, vagy akár csak az európai országok hitoktatási és a felekezeti iskolaügyi gyakorlatának áttekintése maga is kitenne